

بررسی زندگانی ادبی و اجتماعی دهخدا، در بادی امر، دشوار به نظر می‌آید. چرا که این کار نیازمند کنکاش در شخصیت چندبعدی، و زمینه‌های متعدد فعالیت‌های ادبی و اجتماعی این چهره نام‌آور تاریخ معاصر است. دهخدا در هر کدام از عرصه‌های: طنز نویسی، شعر، تحقیق، و روزنامه‌نگاری، صاحب نام، سبک و آوازه است. از این رو پژوهش زندگی ادبی او، نیازمند توجه به تمامی زمینه‌های فوق، و بررسی ساز و کار تأثیر آنها بر یکدیگر است. همچنین از رهبران و فعالان حرکت مشروطه به‌شمار می‌آید و نگاه به آثار ادبی یا فعالیت‌های تحقیقات‌اش بدون در نظر داشتن زمینه‌های اجتماعی و سیاسی پدیدآورنده آن، ممکن نیست. به‌رغم این دشواری و پیچیدگی، از او به خاطر نقش تعیین‌کننده‌ای که در شکل‌گیری ادبیات معاصر داشته است، بسیار گفته و نوشته‌اند.

در یک ساله اخیر، سه کتاب درباره دهخدا انتشار یافته که هر یک در کنار رویکرد همه‌جانبه به آثار و زندگی دهخدا، یکی از زمینه‌های فعالیت او را برجسته ساخته، پیرامون آن به کنکاش و بررسی نشسته است. این سه کتاب عبارت‌اند از: دخوی نابغه، همونا با مرغ سحر، و صوراسرافیل و علی اکبر دهخدا، که به ترتیب

زمان انتشار معرفی می‌شوند:

دخوی نابغه

دخوی نابغه، گزیده مقاله‌ها درباره علامه علی اکبر دهخداست که به کوشش ولی‌الله درودیان فراهم آمده و در زمستان ۱۳۷۸، از سوی انتشارات گل‌آقا به چاپ رسیده است. از پیشگفتار گردآورنده برمی‌آید که ترکیب مقالات کتاب، بیشتر ناظر بر روشن ساختن شیوه و زوایای طنز نویسی دهخدا در صوراسرافیل است. همان مطالبی که با عنوان «چرند پرند» می‌نوشت و «دخو» امضا می‌کرد. درودیان، بر این نظر است که: «نوآوری‌های دهخدا عمدتاً نگارش آثاری است در زمینه طنز سیاسی و اجتماعی و وارد کردن عامل لحن در قصبه نویسی پارسی». از این رو، بیشترین سهم مقاله‌های کتاب دخوی نابغه به بررسی ویژگی‌های طنز دهخدا اختصاص دارد. از ولی‌الله درودیان، پیش از این کتاب «برگزیده و شرح آثار دهخدا» از سوی نشر و پژوهش فرزاد روز چاپ شده و مقالات متعددی نیز در زمینه دهخدا در نشریات نگاشته است. از اینرو، به جهت احاطه گردآورنده به موضوع، می‌توان انتظار داشت که ترکیب مقالات در کتاب، به گونه‌ای باشد که بتواند تصویری روشن و همه‌جانبه را از دهخدا - و نیز طنز او - به خواننده علاقمند ارائه دهد. درودیان، این انتظار را با آوردن مقالات جامعی چون «طلیعه زبان داستان در ادبیات جدید» نوشته دکتر حمید زرین کوب و «دخو» نوشته دکتر غلامحسین یوسفی برآورده می‌سازد.

اگرچه در دخوی نابغه بیشترین سهم به بررسی طنز دهخدا اختصاص یافته است (۹ مقاله)، ولی گردآورنده، برای روشن ساختن و تصویر کردن چهره دهخدا در عرصه فعالیت‌های سیاسی، تحقیقاتی و حتی زندگی شخصی نیز مقالاتی آورده است تا خواننده به تصویری کامل از سیمای چندگانه این چهره درخشان تاریخ معاصر دست یابد. در ۷ مقاله کتاب، تحقیقات ادبی دهخدا بررسی شده و در زمینه‌های: شعر دهخدا، شخصیت او، نگاه اقتصادی و فعالیت‌های سیاسی او نیز مقالاتی آمده است. درودیان، در میان این مقالات، دو مصاحبه را نیز جای داده است. یکی گفت و گو با دکتر محمود عنایت درباره «طنز و هزل در ادب فارسی» و دیگری، مصاحبه با ایرج پزشکزاد، با عنوان: «طنز، پلی استوار به سوی مردم» موضوع مصاحبه عنایت، عام است. اگرچه جامع، غنی و دربردارنده نکات جالبی در زمینه طنز است، ولی ارتباطی با دهخدا ندارد. تنها در انتهای مصاحبه، در یک جمله، گریزی به طنز دهخدا نیز زده می‌شود که متضمن حرف و نظر تازه‌ای نیست: «دوگانگی چهره یک نویسنده را در این جا می‌توانیم ببینیم که علامه‌ای چون دهخدا یک جا چرند پرند را می‌نویسد و قیافه رند قلندری را به خود می‌گیرد و در جای دیگر با نوشتن آثار تحقیقی و جدی، در قیافه یک محقق ظهور می‌کند.» ناگفته پیداست که این جمله، برای انتخاب این مصاحبه در این مجموعه مقالات، کافی به نظر نمی‌رسد. مصاحبه ایرج پزشکزاد، حکایت

رویا صدر

دهخدا و سه تصویر همزمان

دیگری دارد. چرا که در عین برخورداری از موضوعی عام، طنز دهخدا را از زاویه‌ای نو بررسی می‌کند که می‌تواند برای اهل تحقیق راهگشا باشد.

پژوهنده در انتها به معرفی ۳۹۷ مقاله و کتاب در مورد دهخدا، ذیل عنوان «گزیده کتاب‌شناسی دهخدا» پرداخته است. در ابتدای کتاب‌شناسی با اشاره به این که: «ملاک انتخاب، مأخذهایی است که در شناخت وجوه چندگانه شخصیت دهخدا تمرینش باشند»، اضافه کرده است: «از ذکر مأخذهای تکراری و رونویس شده از روی دست این و آن خودداری شده است و پژوهنده تا نوشته‌ای را نخوانده و آن را سودمند نیافته، از آن یاد نمی‌کرده است.» در این کتاب‌شناسی، برخی از منابع، هم در بخش مقالات آمده است و هم در بخش کتابها. برای مثال، عنوان مصاحبه پژوهشگر «طنز، پلی استوار به سوی مردم» که در اطلاعات ۲۷

بهمن ۱۳۵۵ چاپ شده است یک بار در فهرست مقالات درج شده و یک بار در بخش کتابها، در کتاب فارسی عمومی تالیف محمد دامادی، دانشگاه تهران، ۱۳۷۰، آمده است. این امر، بی‌شک برای پژوهشگران امکان بیشتری را برای دستیابی به منابع فراهم می‌آورد.

درویدیان، برای دستیابی به فهرستی جامع، طیف گسترده‌ای از نشریات - چه بسا گمنام و یا ناشنا - را در کنار هم آورده است که این امر نشانگر تلاش او در جامعیت بخشی به منابع معرفی شده است. برای مثال، می‌توان از متن سخنرانی فریدون تنکابنی در نشریه خروسخوان (نشریه انجمن فعالیت‌های فرهنگی و هنری دانشجویان مدرسه عالی کامپیوتر - تهران - ۱۳۵۷ - ص ۴۸) نام برد. در بخش «کتابها» نمود دیگری از این تلاش به چشم می‌خورد: حتی جمله‌ای در یک

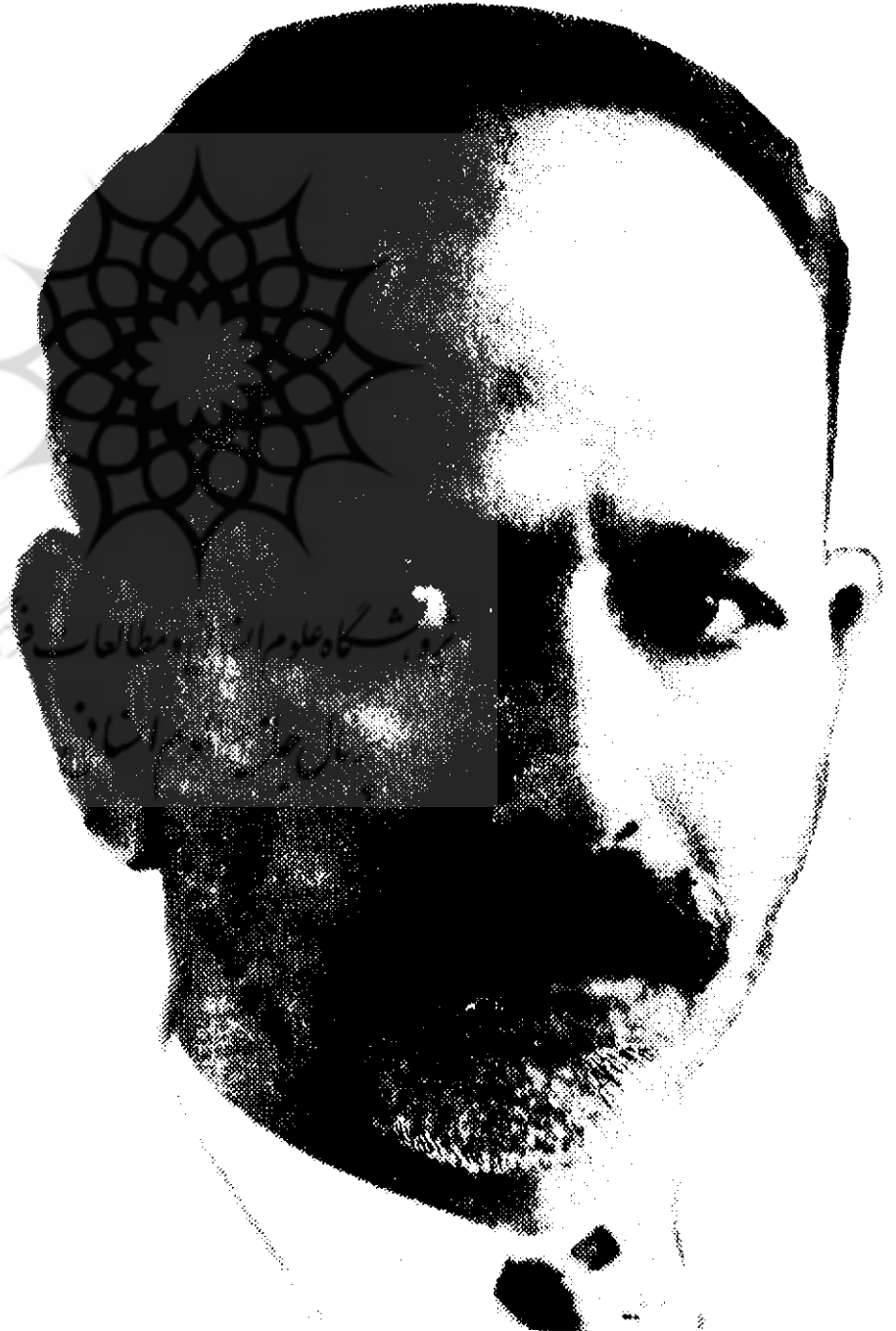
کتاب از چشم پژوهنده دور نمانده است. این امر پژوهشگران را در استفاده از منابعی که در ظاهر، به کار پژوهش در آثار و زندگی دهخدا نمی‌آیند، یاری می‌کند که از آن جمله‌اند:

- نامه‌های جلال آل احمد، به کوشش علی دهباشی، تهران، پیک، ۱۳۶۴، ص ۴۵، و یا:

- باستانی پاریزی، پیغمبر دزدان، تهران، کتاب‌های پرستو، چ ۴، ۱۳۵۴، ص ۱۹.

در عین حال، جای منابعی چند در کتاب‌شناسی خالی است. از جمله: نظرات استاد محیط طباطبایی در «تاریخ تحلیلی مطبوعات» که به جهت ارایه نگاهی متفاوت بر نقش «چرند و پرند» در فضای سیاسی مشروطه، پژوهشگران را در دستیابی به تصویری روشن‌تر از طنز دهخدا یاری می‌رساند، و نیز داستان کوتاه ایران نوشته محمد بهارلو که از نظر تحلیل طنز و نثر دهخدا، ارزش آن اگر از برخی منابع معرفی شده در کتاب‌شناسی بیشتر نباشد، کمتر هم نیست.

از آنجا که تمامی منابع معرفی شده در این کتاب‌شناسی، هم‌اکنون در دسترس علاقمندان نیست، شاید بهتر بود که گردآورنده محترم، دایره انتخاب و معرفی منابع را - هر چند تکرار مطالب کتاب‌های پیشین باشد یا گردآوری قلمداد شود - گسترده‌تر می‌ساخت. این امر بخصوص در زمینه کتابهایی که در دو دهه اخیر در زمینه بررسی زندگی و آثار دهخدا چاپ شده است، می‌توانست دستیابی پژوهشگران به منابع موجود را

بیشتر فراهم سازد. از آن جمله است کتاب علی اکبر دهخدا گردآوری علی جانزاده، انتشارات جانزاده، ۱۳۶۲.

در پی بخش کتابشناسی، تصاویری از نامه‌ها و عکسهای دهخدا به چاپ رسیده است که بر جذابیت کتاب می‌افزاید.

همنوا با مرغ سحر

همنوا با مرغ سحر، پژوهشی است از بلقیس سلیمانی، در زمینه زندگی و شعر علی اکبر دهخدا که از سوی نشر ثالث در سال ۱۳۷۹ به چاپ رسیده است. نویسنده، در این کتاب طی دوازده فصل به شرح زندگانی دهخدا، به تفکیک: از تولد تا مبارزه، از مبارزه تا تبعید، و مبارزه در غربت می‌پردازد و نقش او را در عرصه سیاست (در پی بازگشت به ایران) بررسی می‌کند و سپس بخش مستقلی را به مرگ دهخدا اختصاص می‌دهد. بررسی ویژگیهای ساختاری مقالات دهخدا در چرندپرند و نقش آن در طنز سیاسی، موضوع فصل ششم کتاب است. فصل‌های هفتم و هشتم، یکی به دهخدا و سوسیالیسم، و دیگری به تدوین لغت‌نامه دهخدا اختصاص دارد. در پی آن نویسنده در پنج فصل به تفصیل به شعر دهخدا می‌پردازد و کتاب را با آوردن نمونه‌هایی از آثار او اعم از نثر (گزیده‌هایی از چرندپرند) و شعر (فکاهی، متجددانه و سنتی) به پایان می‌برد. از این رو، هرچند از عنوان کتاب برمی‌آید که بیشتر، به شعر دهخدا بپردازد، ولی سهم شعر دهخدا، نیمی از کتاب است و نیم دیگر، متضمن بررسی همه‌جانبه‌ای از زندگی سیاسی، ادبی و تحقیقاتی دهخداست.

بلقیس سلیمانی در این کتاب، نگاهی تحقیقی، تحلیلی، دقیق و بدور از پیشداوری نسبت به موضوع دارد. او برای آرایه تصویری همه‌جانبه و صحیح از زندگانی سیاسی و ادبی مرحوم دهخدا، از منابع متعدد و نظرات گوناگون - و گاه متضاد - از مورخان و صاحب‌نظران بهره می‌جوید و این امر، امکان بررسی

دهخدا، یافتن زوایای تاریک و نهان فکر و زندگی او را برای پژوهنده اثر فراهم می‌سازد. فهرست متعدد منابع و مآخذ در پایان هر بخش، نمایانگر تلاش بلقیس سلیمانی در دستیابی به این هدف است. مخاطب، گام به گام با نویسنده همراه می‌شود، تا ضمن آشنایی با ابعاد و آثار وسیع و تعیین‌کننده حرکت دهخدا در عرصه سیاست و ادب این مرز و بوم، شاهد و ناظر سیر حرکت او از «ایمان به عمل سخت و بنیان‌برانداز انقلاب» به «اصلاح گام به گام ساختار حکومتی ایران» و سپس «رویکرد به عملکردهای محافظه‌کارانه» باشد. نویسنده تلاش می‌کند به تحلیل چرایی «تغییر در مبانی اندیشه سیاسی دهخدا» بنشیند و به کاوش این مسأله بپردازد که «چرا دهخدا دنیای متلون سیاست را ترک کرد و به کار تحقیق روی آورد؟» اینجاست که خواننده با طیف نظرات متنوع، متعدد و گاه متضادی آشنا می‌شود که برخی دهخدا را یگانه عرصه شعر و ادب ایران می‌دانند و در برابر، بعضی به بررسی نقش چرندپرند در تشدید استبداد محمدعلی شاهی می‌پردازند (در بخش: چرندپرند و نویسندگان بعدی، صفحه ۱۳۰). از این رو، کتاب بیش و پیش از آن که درصدد تمجید و تعریف از آثار یا زندگی یکی از نام‌آورترین چهره‌های عرصه ادب ایران معاصر باشد، با نگاهی جامع‌نگر و تحلیلی به موضوع، در پی کاوش زوایای پنهان زندگی و آثار دهخداست، هرچند این کاوش، از نظر موضوع، بیشتر شعر دهخدا را شامل می‌شود (نیمی از کتاب) و از نظر جهت‌گیری، سمت و سوی بررسی ابعاد و آثار تلاشهای مرحوم دهخدا در خدمت به فرهنگ، ادب و سیاست این مرز و بوم را دارد.

به نظر می‌رسد در گوشه‌هایی از کتاب، محقق اثر، در پی جویی بخشهایی از زندگی دهخدا، گاه در محاصره نقل قولها و نظرگاههای متفاوت، متضاد یا همسوی مورخان و صاحب‌نظران می‌ماند، تنها به جمع‌آوری این نظرات اکتفا می‌کند و در جمع‌بندی یا تحلیل دیدگاهها می‌تواند به توفیقی دست یابد. از این

جمله است بخش «پناهندگی و تبعید» که به بررسی ریشه‌ها و عوامل پناهندگی دهخدا به سفارت انگلیس، در پی به توپ بسته شدن مجلس اول می‌پردازد. همچنین گستردگی حیطه تحقیق کتاب، گرچه بر جامعیت آن افزوده است، ولی گاه به برخورد گذرا و دوری از وسواس لازم در بررسی منجر شده است. چنانچه گاه پژوهنده، درباره یک موضوع به نقل قولی یا ذکر منبعی اکتفا کرده و سپس با سرعت از بحث گذشته و به سراغ موضوعی دیگر رفته است که این امر بدون شک از دقت تحقیق می‌کاهد. برای مثال در بخش «دهخدا و سوسیالیسم» به صورتی بسیار مجمل و کوتاه، بیان می‌کند: «دهخدا، در زمینه مسأله مالکیت و نظام ارباب و رعیتی، رادیکال‌ترین نظرات را ارایه کرد. تا آنجا که برخی محققان او را پیرو نظام مرام اشتراکی دانسته‌اند.» ولی در تشریح این مسأله، به شاهد آوردن چند مصراع از دو شعر: «شکم خالی آنکھی ایمان» و «نکنند طاقت فقیر قبول» اکتفا می‌کند. حتی اگر نظر پژوهنده محترم در زمینه «تأکید دهخدا بر القای نظام ارباب و رعیتی» را نیز قبول کنیم، (هرچند در این تحقیق، برای آن شاهدی قطعی آورده نشده است) باز هم این امر دلیل بر «پیرو مرام اشتراکی بودن دهخدا» نمی‌شود. با این قیاس، محمدرضا پهلوی را نیز باید سوسیالیست بدانیم (به خاطر ارایه طرح اصلاحات ارضی). البته موارد یاد شده، از ارزش کتاب، در مقام یک اثر تحلیلی و جامع درباره زندگی و آثار دهخدا، نمی‌کاهد، و جای‌جای کتاب، نشانگر تلاش ارزشمند پژوهنده اثر، برای دستیابی به این هدف است.

صوراسرافیل و علی اکبر دهخدا

صوراسرافیل و علی اکبر دهخدا چندان که در شناسنامه کتاب آمده، «یک بررسی تاریخی و ادبی» است که از سوی کامیار عابدی انجام پذیرفته و به وسیله کتاب نادر، در پاییز ۱۳۷۹ چاپ شده است. از پیش سخن کتاب برمی‌آید که عابدی، در این کتاب در پی بررسی محتوایی و صوری نوشته‌ها و کاوش‌های دهخدا، در سایه نگاهی تاریخی - ادبی است. خط سیر،

و نیز ترکیب مطالب نیز مؤید تلاش پژوهنده این تحقیق برای پی گیری هدف مورد نظر است. هر چند این کتاب نیز چون دو مجموعه پیشین، از موضوع فرائز رفته و بررسی همه جانبه ای را در زمینه وجوه گوناگون زندگی دهخدا و زمینه های پدید آورنده آن انجام داده است. برای مثال، در بخش اول، به طور مبسوط به تحلیل انقلاب مشروطه و بنیادهای فرهنگی و تاریخی آن نشسته و به شاعران، نویسندگان، مترجمان، روزنامه ها و روزنامه نگاران صدر مشروطه پرداخته است. و یا بخشی را به مرور زندگانی سیاسی، اجتماعی و ادبی دهخدا، از ابتدا تا انتها اختصاص داده است. به نظر می آید به خاطر درآمیختگی حیطه های فعالیت دهخدا، این امر اجتناب ناپذیر است و تحلیل یکی از جنبه های زندگی یا افکار او بدون در نظر داشتن جنبه های دیگر زندگانی اش و بررسی تعامل اینها بر یکدیگر، اصولاً امکان پذیر نیست.

عابدی، برای دستیابی به موضوع تحقیق، جست و جوی از «انقلاب مشروطه و بنیادهای فرهنگی آن» آغاز می کند و به تفصیل در زمینه شکل گیری مشروطه و ادبیات برخاسته از آن سخن می گوید. سپس بحث را به روزنامه صوراسرافیل می کشاند و در بخشی مستقل، به صوراسرافیل تهران، صوراسرافیل اروپا، گردانندگان آن و نیز نقشی که در مشروطیت داشته، می پردازد. سپس طی چهار بخش، به صورت مستقل از زندگی سیاسی، اجتماعی و فرهنگی دهخدا، چرند پرند و نیز آرای سیاسی و اجتماعی او سخن می گوید و در انتها، پژوهشها و کوشش های ادبی دهخدا را به بررسی و تحلیل می گذارد و کتاب را با یادداشتها و مراجع، کتاب نامه و نمایه به پایان می برد. عابدی در این کتاب، قلمی روایی دارد که با شیوایی در نگارش همراه است. در پرداختن به زندگی و آثار دهخدا، محدودتر از بلقیس سلیمانی عمل می کند و می بیند و در تلاش است تا در چارچوب موضوع تعیین شده حرکت کند. از این رو، اگرچه عابدی، در این بررسی، به «اطناب ممل» نمی گراید، ولی «ایجاز ممل» را نیز جایز نمی شمارد.

هر جا لازم بود، به تفصیل سخن می گوید. چندان که با توجه به محور اصلی کتاب که صوراسرافیل است، به تفصیل در بخشهای مستقلی، به این روزنامه می پردازد. ولی در هر حال، سخن را شاخ و برگ نمی دهد و کمتر به حاشیه روی می پردازد و در مجموع، در پی گیری بررسی تاریخی و ادبی «صوراسرافیل و علی اکبر دهخدا»، در این کتاب توفیق می یابد. اگرچه گاه به علت شتاب در تحلیل، به دامان کلی گویی می افتد و نظرات او خدشه پذیر می نماید. برای مثال در صفحه ۱۲۹ در بخش: «چرند پرند: یک نقد ممتاز» می نویسد: «در دوره رضاشاهی، طنزپردازی، به لحاظ وضعیت سیاسی و اجتماعی به کناری رفت. فکاهی نویسی صرف بود... اما پس از شهریور ۱۳۲۰، نویسندگانی چند در مطبوعات فارسی، نوع ادبی طنز را از پس دهخدا پی گرفتند. رضا گنجهای، عباس توفیق، محمدعلی افراشته، ایرج پزشکزاد، خسرو شاهانی، ابوالقاسم حالت، عمران صلاحی، کیومرث صابری فومنی و عده ای دیگر.» این نگاه شتابزده بر طنز مکتوب کشورمان در گستره زمانی گسترده ای، در یک اثر تحقیقی درست نیست، چرا که در آن بسادگی از نقش کسانی مثل «صادق هدایت» (نویسنده و غوغا ساهاب، ۱۳۱۳) یا میرزاده عشقی در عرصه طنز پیش از ۱۳۲۰ گذشته است و در نهایت، طیف متفاوت و گوناگونی از طنزنویسان پس از ۱۳۲۰ را در مقاطع مختلف زمانی یکجا گرد هم آورده که بعضاً تداوم خط «فکاهی نویسی صرف» بشمار می آیند. هر چند ممکن است در جای خود اثر آنها دارای ارزش و توجه باشد.

با وجود آن چه ذکر شد، کتاب صوراسرافیل و علی اکبر دهخدا نمایانگر تسلط عابدی، در آرایه یک اثر تحقیقی با اشراف به موضوع و نحوه پرورش آن، ضمن توجه به ساختار ادبی اثر تحقیقی است، عابدی پیش از این کتابها و مقاله های متعددی در زمینه فرهنگ و ادب و شعر مشروطه و معاصر نوشته است و به مصالح کار آشناست. صوراسرافیل و علی اکبر دهخدا، جلوه دیگری از این آشنایی و تسلط اوست.

صرف و نحو با تجدید نظر و اضافات

دکتر محمد خوانساری

انتشارات ناهید، چاپ پانزدهم، ۱۳۷۹

این کتاب نخستین بار در سال ۱۳۳۸ هجری در چاپخانه اسلامیة بیچاپ رسید و در سال ۱۳۳۶ در چاپخانه دانشگاه تهران تجدید طبع شد، و از آن پس تا کنون با وجود گذشت چهل سال همچنان مورد استقبال و عنایت استادان زبان عربی و دانش آموزان و دانشجویان قرار دارد و آثار کهنگی و فرسودگی در آن مشهود است. این بدان سبب است که کتاب مطابق اصول و قوانین مسلم روانشناسی تدوین یافته و قواعد صرفی و نحوی بسیار ساده و صریح و خالی از ابهام در آن عنوان شده است.

چاپهای پیشین همه بصورت افست و تقریباً بدون تغییر بوده است. اما چاپ حاضر با تجدید نظر و اضافات و نکات جدید بصورتی مطلوب و با ظاهری آراسته و چشم نواز به عربی آموزان عرضه شده است.

از جمله نوآوریهای چاپ جدید، اختصاص یافتن عنوان مستقلی است به صیغه فعلی به معنی مفعول، که معمولاً در غالب کتابهای قدیم و جدید صرف، چنین عنوانی وجود ندارد. مانند قلیل (به معنی مفعول) و جریح (به معنی محروم)، و نمیم (به معنی مدموم) و ددین (به معنی مدفون) و ترجمیم (به معنی مرجوم یعنی سنگسار شده و لعن شده و رانده شده) و...

این گونه الفاظ را نمی توان صفت مشبیه دانست. زیرا چنانکه همه صرفیان تصریح کرده اند، صفت مشبیه از فعل لازم مشتق می شود و این صیغه ها همه از فعل متعدی گرفته شده است. و نیز نمی توان آنها را اسم مفعول دانست، زیرا بر وزن مفعول نیستند. بهمین سبب وقتی اهل ادب به چنین الفاظی می رسند، در تعیین صیغه آن و معنی آن می گویند: فعلی به معنی مفعول است. از این رو در این چاپ این گونه صیغه ها بعنوان نوعی خاص از مشتقات مطرح شده است. بقیه نکات را نیز باید در خود کتاب خواند و بهره گرفت.

کتاب با این که برای مبتدیان نوشته شده در مقاطع مختلف تحصیلی قابل استفاده است و البته اگر استادان بخواهند آن را در مقاطع تحصیلی بالاتر تدریس کنند کمبودها و کاستی های آن را بصورت حاشیه بر کتاب یا بصورت جزوه ای که در تکمیل آن می پردازند برطرف خواهند ساخت و هر قاعده یا نکته یا تمرینی را که لازم بداند خود بدان خواهند افزود.

همچنین طلاب مبتدی در حوزه های علمیه که به تحصیل جامع المقدمات و سیوطی می پردازند بخوبی می توانند از آن به عنوان کتاب آموزشی بهره مند شوند و در فهم برخی مشکلات متون درسی خود از آن استمداد جویند.

